

Fa Hsien'in Türkistan'da Seyahati

Itinerary of Fa Hsien in Turkestan

Dr. Kürşat YILDIRIM*

Özet

Çin kaynakları Türk tarihinin ana kaynaklarındandır. Bunlar bazen tek müracaat eseri oldukları için çoğu kez malûmatları mukayese imkânı bulunmamaktadır. Tarih tetkiklerinde en muteber Çin kaynakları yıllıklar olarak görülse de ansiklopedik kaynaklar, ilgili devirde yazılmış tarih, coğrafya, hukuk, felsefe, tıp vb. alanındaki kitaplar da bir o kadar mühimdir. Yine seyahatnâmeler ayrı bir yere sâhiptir. Her ne kadar seyahatnâmeler çoğu kez seyyahın şahsî müşahedelerinden ibaret olup derin bir vûkufiyeti haiz olmasa da birçok tarihî ve kültürel hakikatin yegâne kaynağıdır. Seyahatnâmeleri çok dikkatli okumak ve ilgili devrin diğer kaynaklarıyla mukayese etmek lâzımdır. Bu münâsebetle Türkistan tarihinin en mühim seyyahlarından biri olan Budacı keşiş Fa Hsien'in hacı olmak üzere 400 yılında Çin payitahtından yola çıkıp Hindistan'a giderken geçtiği Türkistan sahasındaki intibaları kayda değerdir. Bir din adamı olması sebebiyle diğer Budacılar gibi daha çok gittiği yerlerdeki Budacılık hakkında konuşmayı tercih eden Fa Hsien, V. yüzyılın hemen başındaki bazı Türkistan şehirlerindeki günlük hayatı, dinî vaziyeti capcanlı tasvir etmektedir. Seyyahın siyasî hadiselerle pek temas etmemesi pek tabiidir. Fa Hsien Seyahatnâmesinin tahkikli ve şerhli eski Çince nüshasının Türkistan ile ilgili kısmını Çince metni ile kelimesi kelimesine sunmaya ve böylece tasvirlerdeki canlılığı aksettirmeye ve Çince ifadelerin birebir kontrolünü sağlamaya gayret ettik. Metinde izahata muhtaç noktaların diğer ana kaynaklarla mukayeseni yaptık. Çok zor bir iş olsa da seyyahın gittiği güzergâhın bir haritasını çıkarmaya çalıştık. Maksadımız Türkistan tarihi çalışmalarında istifade edilmek üzere bir tetkikli ve tenkitli bir ana kaynak temin etmektir.

Anahtar kelimeler: Fa Hsien, Türkistan, Seyahatnâme, Çin Kaynakları, Budacılık.

Abstract

Chinese sources are main sources for Turkic history. Because they are sometimes only sources, these have mostly no facility to compare with other sources. Despite Chinese annals are seen as the most reputable sources, encyclopedic, historical, geographical, philosophical, judicial etc. books written in the relevant times are also so important. Again, travelogues have a separate place. Although travelogues often contain personal observations of the traveler and not have deep knowledge, they are the only source for many historical and cultural truths. It is necessary to read travelogues carefully and to compare with other sources in the relevant times. On this occasion, Turkestan observations of Buddhist pilgrim Fa Hsien who is one of the most important travelers of Turkestan history are noteworthy. His trip began from Chinese capital, passed Turkestan and ended in India. As a cleric, Fa Hsien mostly chooses to talk about Buddhism of his observed places such as other Buddhists and lively describe daily life and religious attitude in Turkestan cities in the beginning of fifth century. It is so natural that the traveler

* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, kursatyildirimtr@yahoo.com

does not touch of political events. We have tried to present the text word by word about Turkestan of old Chinese verified and annotated copy of "Fa Hsien Travelogue", to reflect vitality of imageries and to provide of exact control of the Chinese expressions. We made a comparison with the other main sources for explaining some necessary points in text. Although it is so difficult, we tried to make an itinerary map. Our purpose is to provide a studied and criticized main source for the studies about Turkestan.

Keywords: Fa Hsien, Turkestan, Travelogue, Chinese Sources, Buddhism.

İslâmiyet öncesi Türkistan tarihinin müracaat eserleri başında Çin kaynakları gelmektedir. Esasen yıllıklarından istifade edilen bu engin malzeme içerisinde Budacı keşişlerin seyahatnameleri Türkiye'de pek bilinmemektedir. Bu tür membalardaki tasvirlerin insicamsızlığı söz konusu [Eberhard 1942: 127] olsa da siyasî veya askerî maksatları olmayan bu dinî misyonların yıllıklara göre daha tarafsız malûmatlar verdikleri [Çakan 2009: 255] bir hakikattir. Bu meyanda din adamı Fa Hsien (337-422)'in seyahatinden sonra yazdıkları Türkistan tarihinin ana kaynaklarıdır. V. yüzyılın başlarında memleketindeki Buda külliyatlarının eksik olduğunu görüp bunları tamamlamak üzere Doğu Çin Devleti'nin Ch'ang-an şehriden Hindistan'a doğru yola çıkan seyyah, Türkistan topraklarından geçmiş ve görüp duyduklarını kaleme almıştır. 400 yılında Ch'ang-an'da başlayan yürüyüş bugünkü Lan-zhou, Wu-wei, Zhang-ye, Dun-huang, Çakılık, Karaşar, Hoten, Kagılık, Ladak üzerinden Hindistan'a uzanmıştır. Sonra iki yıl Ceylon'da kalmış ve deniz yoluyla güneyden ilerleyerek şimdiki Shan-dong'a varmıştır. Seyyahın 412 yılına kadar gezdiği anlaşılmaktadır. Hindistan'da Sanskritçe öğrenen ve Buda külliyatlarıyla geri dönen bu yaşlı adam Jing-zhou'daki Xin manastırında 88 yaşında ölmüştür.

Fa Hsien tarafından kaleme alınan seyahatname bugünlere ulaşmıştır. Eserin XI. yüzyıldan itibaren Çin'de Ch'ung-ning-wan-shou Ta-tsang 崇寧萬壽大藏 (1080), P'i-lu Ta-tsang 毗盧大藏 (1112), Szu-hsi-yüan-chüeh 思溪圓覺藏 (1132), Ch'i-sha-tsang 磧砂藏 (1225-1227) gibi erken nüshaları mevcuttur. Yine Japonya'da saklanan nüshalar içinde Kyoto Şehri'ndeki Güney Tapınağı (南禪寺)'nda bulunan 1400 yılına âit nüsha mühimdir [Jiao-zhu 1986: 13-15].

Fa Hsien Seyahatnamesi'nin diğer dillere çeşitli tercümeleri yapılmıştır. Abel Rémusat (*Foé Koué Ki, ou Relations des royaumes bouddhiques: voyage dans la Tartarie, dans l'Afghanistan et dans l'Inde, exécuté, à la fin du IVe siècle, par Chy Fa Hian*, Paris, 1836) tarafından Fransızca; Herbert A. Giles (*Record of the Buddhist Kingdoms*, London, 1877), Samuel Beal (*Fah-Hian and Sung-Yun Buddhist Pilgrims, from China to India*, London, 1869; *Si-Yu-Ki Buddhist Records of the Western World*, London, 1888, s. xxiii-lxxxiii) ve James Legge (*A Record of Buddhist Kingdoms; being an account by the Chinese monk Fa-Hien of his travels in India and Ceylon, A.D. 399-414*, Oxford, 1886), Li Rongxi ("The Journey of the Eminent Monk Faxian", *Lives of Great Monks and Nuns*, California, 2002, s. 157-214) tarafından İngilizce; Nagasawa Kazutoshi (宋雲行紀, Tokyo, 1975) tarafından Japonya; Max Deeg (*Das Gaoseng-Faxian-zhuan als religionsgeschichtliche Quelle: mit Übersetzung der Texte*, Wiesbaden, 2004) tarafından Almanca; Ester Bianchi (*Faxian: un pellegrino cinese nell'India del V secolo*, Milano, 2012) tarafından İtalyanca'ya tercüme edilmiştir.

Biz çalışmamızda Japonların *Taishō Shinshū Daizōkyō* (Tokyo, 1922-1933) adıyla neşrettikleri devasa Budizm metinleri külliyatının 51. cildinde 2085. metin olarak 857. sayfada (0857a04-0857c28) yer alan metni esas aldık. Mükemmel bir şekilde restore edilen bu

tahkikli baskı dışında Zhang Xun'un 1986 yılında Shanghai'da neşrettiği şerhli nüshadan da istifade ettik. Görüp duyduklarını herhangi bir siyasî maksat taşımadan aynen yazan Fa Hsien, gittiği yerlerde daha çok Budizm'in durumundan ve Buda mabetlerinden bahsetmiştir. Seyyahın güzergâhı, bilhassa tarihî coğrafya çalışmaları için çok önemlidir. Gittiği yerler hakkındaki fizikî tasvirleri çok açıktır. Zhang-ye'de V. yüzyılın başında vuku bulan karmaşa haberi dışında devrinin siyasî hadiselerine hiç değinmemiş olan seyyah buna karşılık V. yüzyılın başında Doğu Türkistan sahasındaki dinî, içtimai ve iktisadî hayatı bir film şeridi gibi gözlerimizin önünde akitmektedir. Seyahatnamede bölge insanının günlük hayatı ve âdetleri üzerine yazılanlar eşsiz birer hazinedir; bilhassa Hoten'in ihtişamını ve zenginliğini anlatan sözler pek güzeldir.

Metinde köşeli parantez "[ ]" içindeki rakamlar gerekli izahların metin sonundaki yerini ve parantez "( )" içindeki büyük harfler ise seyyahın güzergâhındaki durakların gösteren metin sonunda yer alan haritadaki konumunu göstermektedir. Metinde eski yer, kişi ve kaynak adları için Wade-Giles ve bugünkü yer, kişi ve kaynak adları için ise pin-yin transkripsiyon sistemi kullanılmıştır.

Metin [s. 857]

1:

高僧法顯傳一卷東晉沙門

Ulu Keşif Fa Hsien. Üstad. I. Cilt. Doğu Chin sha-man (şramana)

2:

釋法顯自記遊天竺事法顯昔在長安慨律藏殘缺於是遂以弘始二年歲在己亥與慧景道整慧應慧崑等同契至天竺尋求戒律初發跡長安度隴至乾歸國夏坐夏坐訖

Budacı Fa Hsien kendi seyahat ettiği T'ien-chu (Hindistan) işleri. Fa Hsien eskiden Ch'ang-an'da [1] (yaşadığı esnada) Buda klasiklerinin [2] eksik ve yetersiz olmasından yakınuyordu. Bu yüzden sonraları hung-shih saltanat devresinin 2. yılında (400), (ay takviminde) chi-hai'da (399), Hui Ching, Tao Cheng, Hui Ying, Hui Wu gibilerle bir araya gelip (Buda'nın) buyruklarını araştırmak üzere T'ien-chu (Hindistan)'ya gittiler. İlk önce Ch'ang-an'dan (A) yola çıktılar. Lung'u [3] (B) geçip Ch'ien-kuei [4] (C) Memleketine vardılar. Yazın (orada) kaldılar [5]. Yaz bittikten (sonra)

3-4:

前至禰檀國度養樓山至張掖鎮張掖大亂道路不通張掖王

ilerleyip Ju-t'an [6] (D) Memleketi'ne geldiler. Yang-lou [7] Dağ'ını geçip Chang-yeh [8] (E) Garnizonu'na vardılar. (Bu esnada) Chang-yeh'de büyük karışıklık (olduğundan) yollar açık değildi. Chang-yeh Beyi

5:

慇勤遂留爲作檀越於是與智嚴慧簡僧紹寶雲僧景等相遇欣於同志便共夏坐夏坐訖復進到燉煌有塞東西可八十里南北四十里共停一月餘日法顯等五人隨使先發復與寶雲等別

vesveseli ve düşünceliydi, sonra (onları) alıkoyup yardım (ve ihsanlarda) bulundu. Onlar böyleyken Chih Yen, Hui Chien, Seng Shao, Pao Yün, Seng Ching gibilerle buluştular. Aynı fikirde oldukları için mutlu oldular. Yazı beraber geçirdiler. Yaz bitiminde tekrar ilerleyip Tun-huang'a [9] (F) geldiler. Buranın sınırları doğu ve batı arasında 80 li (1 li~500 metre)

etrafında ve güney ve kuzey arasında 40 li idi. (Orada) hep birlikte bir ay ve birkaç gün kaldılar. Fa Hsien gibi beş kişi (bir) elçi (heyeti) ile birlikte önden gittiler. Tekrar Pao Yün gibilerle ayrıldılar.

6:

燉煌太守李浩供給度沙河沙河中多有惡鬼熱風遇則皆死無一全者無飛鳥下無走獸遍望極目欲求度處則莫知所擬唯以死人枯骨爲

Tun-huang Valisi Li Hao [10], onların Kum Deryası [11] (Sha-he)'ndan geçmelerini sağladı. Kum Deryası (Sha-he)'nda çokça şeytanî ruhlar ve kızgın fırtınalar vardı. Çölde (bunlarla) karşılaşan herkes ölür, bir kişi dahi kalmazdı. Üstte uçan kuş, altta yürüyen bir hayvan yoktu. Bakılan her yön göz alabildiğince uzanır, geçilmek istenen yer bilinmezdi. Sadece ölen insanların kurumuş kemikleri

7:

幪幪耳行十七日計可千五百里得至鄯

ışaret olup (yol gösterirdi). 17 gün yâni yaklaşık 1.500 li ilerleyip vardılar Shan-

8:

鄯國其地崎嶇薄瘠俗人衣服粗與漢地同但以氈褐爲異其國王奉法可有四千餘僧悉小乘學諸國俗人及沙門盡行天竺法但有精僮從此西行所經諸國類皆如是唯國胡語不同然出家人皆習天竺書天竺語住此一月日復西北行十五日到

shan (Çakılık) [12] (G) Memleketi'ne. Bu yer engebeli ve kıraçtı. Sıradan insanların giydikleri elbise basitti ve Çin topraklarındaki (insanlarınki) ile aynıydı. Sadece (kullandıkları) keçe ve şayak farklıydı. Bu memleketin hükümdarı (Buda'nın) kaidelerini yüceltiyordu. Yaklaşık 4.000 küsur keşişin tamamı Küçük Araba (Hınyāna) (mezhebine bağlıydı). Memleketin sıradan insanları ve şramana (sha-man)'larının hepsi T'ien-chu (Hindistan) (din) kaidelerine bağlıydı ancak esaslı olan (da) vardı üstünkörü olan (da). Buradan batıya ilerlendiğinde geçilen memleketlerin hepsi bunun gibiydi. Sadece memleket memleket hu (yabancı)'ların (konuşma) dilleri farklıydı. Bununla beraber evden çıkan herkes T'ien-chu (Hindistan) kitaplarını ve T'ien-chu (Hindistan) dilini talim ederdi. Burada bir küsur ay kaldılar. (Sonra) tekrar 15 gün kuzeybatıya ilerleyip vardılar

9-10:

烏夷國僧亦有四千餘人皆小乘學法則齊整

Wu-i [13] (H) Memleketine. Burada da keşişler 4.000 küsur kişiydiler (ve) hepsi Küçük Araba (Hınyāna) mezhebine (bağlıydı). (Dini) kaideleri muntazamdı.

11:

秦土沙門至彼都不預其僧例

Ch'in (Çin) topraklarının şramana (sha-man)'ları buranın payitahtına geldiklerinde buranın keşişlerinin nizamlarına ayak uyduramamışlar

12:

也法顯得符行

idi. Fa Hsien, Fu (âilesinden) hsin-

13:

當公孫經理住二月餘日於是還與寶雲等共

t'ang (unvanlı) kung-sun'un himayesinde iki ay ve birkaç gün kaldı. Bu yüzden dönüp Pao Yün gibilerle bir araya gelip

14:

合烏夷國人不修禮

Wu-i Memleketi ('nde) bulundu. Halk usuller oluşturmamıştı.

15:

儀遇客甚薄智嚴慧簡慧崑遂返向高昌欲求行資法顯等蒙符公孫供給遂得直進西南行路中無居民涉行艱難所經之苦人理莫比在道一月五日得到于闐其國豐樂人民殷盛盡皆奉法以法樂相娛衆僧乃數萬人多大乘學皆有衆食彼國人民星居家家門前皆起小塔最小者可高二丈許作四方僧房供給客僧及餘所須國主安

Misafir ağırlama merasimleri çok zayıftı. Chih Yen, Hui Chien ve Hui Wu bunun üzerine Kao-ch'ang (Kara Hoca)'a [14] doğru geri döndüler. İstedikleri seyahat malzemelerini arayacaklardı. Fa Hsien ve yanındakiler Fu (âilesinin) kung-sun'u (tarafından) kabul gördüler (ve onlara gerekli malzemeler) sağlandı. Sonra doğrudan güneybatıya doğru ilerlediler. Seyahatlerinde yol (üzerinde) yaşayan kimse yoktu. Yürüyüp ilerlemek çok zordu. Buradan geçmek insan kudretinin ötesinde zordu. Yolda bir ay beş gün geçtikten sonra Yü-t'ien (Hoten)'e [15] (I) vardılar. Bu memleket bereketli ve keyifliydi. Halk zengin ve güçlüydü. Hepsi (Buda'nın) kaidelerini yüceltirdi. Dinî müzikle karşılıklı eğlenirlerdi. Keşişlerin sayısı on binlerceydi. Çoğu Büyük Araba "(Mahāyāna) Mezhebi'ne (bağlıydı). Herkes halk (kamu) yemeği yerdı. Bu memleketin halkı yıldızlar (gibi) yaşarlardı. Her evin kapısı önüne küçük pagodalar dikilmişti. En küçüğünün yaklaşık yüksekliği 2 chang (1 chang~3 metre) ölçülüyordu. Her yerde misafir keşişler için yapılan keşiş evleri vardı. Gelenlerin ne ihtiyacı varsa (sağlanırdı). Memleketin hükümdarı

16:

頓供給法顯等於僧伽藍僧伽藍名瞿摩帝是大乘寺三千僧共撻搥食入食堂時威儀齊肅次第而坐一切寂然器鉢無聲淨人益食不得相喚但以手指麾慧景道整慧達先發向竭叉國法顯等欲觀行像停三月日其國中

Fa Hsien ve beraberindekileri manastırda ağırladı ve (gereklerini) sağladı. Manastırın adı Gomati idi. Bu, Büyük Araba (Mahāyāna) ibadethânesiydi. 3.000 keşiş vurmali (işaret sesiyle) yemek için hep birlikte kalktılar. Yemekhâneye girdikleri zaman ağırbaşlı ve saygı içinde düzenle (ilerlediler) ve oturdular. Hep birlikte sessizdiler, alet ve çanaklardan ses gelmiyordu. Temiz adamlar yine yemek koyacaklarında (onların) ses çıkarmasına müsaade edilmezdi sadece el parmağıyla işaret edilirdi. Hui Ching, Tao Cheng, Hui Ta önden Chieh-ch'a [16] Memleketi'ne gittiler. Fa Hsien ve beraberindekiler heykel geçidini görmek istediler. Üç ay ve birkaç gün kaldılar. Bu memlekette

17:

有四大僧伽藍不數小者從四月一日城裏便掃灑道路莊嚴巷陌其城門上張大幃幕事事嚴飾王及夫人

dört büyük ve sayısız küçük manastır vardı. IV. ayın ilk günü şehirde yollar, caddeler ve sokaklar süpürülüp yıkandı. Bu şehrin kapısı üstünde büyük ağ ve çadır çekildi. (Bunun üzeri) yoğun (bir şekilde) süslenmiştir. Hükümdar ve eşi

18-19:

姝女皆住其中瞿摩帝僧是大乘學王所敬重最先行像離城二四里作四輪像車

(ile) saray kadınlarının hepsi buranın ortasına yerleştiler. Gomati keşişleri Büyük Araba (Mahāyāna) Mezhebi'ne (bağlıydı). Hükümdar bunu çok yüksek tutardı. Heykel geçidinde onları en öne koyardı. Şehirden iki ila dört li (uzakta) dört tekerlekli bir heykel arabası yapıldı.

21-22:

自月一日爲始至十四日行像乃訖行像訖王及夫人乃還宮耳其城西七八里有僧伽藍名王新寺作來八十年經三王方成可高二十五丈雕文刻鏤金銀覆上衆寶合成塔後作佛堂莊嚴妙好梁柱戶扇窓牖皆以金薄別作僧房亦嚴麗整飾非言可盡嶺東六國諸王所有上價寶物多作供養人用者少既過四月行像僧韶一人隨胡道人向罽賓法顯等進向子合國在道二十五日便到其國國王精進有千餘僧多大乘學住此十五日已於是南行四日

(IV. ayın) ilk gününden başlayan heykel geçitleri 14. gün bitti. Heykel geçidi bittikten sonra hükümdar ve eşi saraylarına geri döndüler. Bu şehrin 7 ila 8 li batısında bir manastır vardı. Adı Wang-hsing İbadethânesi idi. Bu 80 yılda yapılmıştı ve yapımı esnasında üç hükümdar geçmişti. Yüksekliği yaklaşık 25 chang idi. (Bunun üzerine) yazılar hakkedilmiş, üzerleri işlenmiş altın ve gümüşler döşenmiş (ve) çatı mücevherlerle beraber bitirilmişti. Kulenin arkasında dikilen Buda salonu ciddi ve harikulade idi. Çatı girişleri, sütunlar, kapılar ve pencere çerçevelerinin hepsi altınla kaplanmıştı. Bundan başka keşiş evleri de ciddi ve hoştu ve tamamen süslemeliydi. (Bunları anlatıp) bitirebilecek söz yoktu. Tepenin doğusundaki altı memleketin hükümdarları sâhip oldukları kıymetli mücevher eşyaların çoğunu buraya vermişlerdi. Bunları kullanan insan azdı. IV. aydaki heykel geçidi artık bitti. Seng Shao, bir Hu (Çinli olmayan) keşişle Chi-pin (Kaşmir)'e doğru gitti. Fa Hsien ve beraberindekiler Tzu-he [17] (J) Memleketi'ne doğru yola çıktılar. Yolda 25 gün geçirdiler (ve) ardından bu memlekete vardılar. Memleketin hükümdarı seçkin idi, (memleket)inde 1.000 kûsur keşiş vardı. Çoğu Büyük Araba " (Mahāyāna) Mezhebi'ne (bağlıydı). (Onlar) burada 15 gün kaldıktan sonra buradan 4 gün güneye ilerleyerek

23:

至葱嶺山到於摩國安居安居已

Ts'ung-ling Dağ'ına vardılar. Yü-hui [18] (K) Memleketi'ne gelip huzur ikâmetine çekildiler. Huzur ikâmeti bittikten sonra

24:

山行二十五日到竭叉國與慧景等合值其國王作般遮越師般遮越師漢言五年大會也會時請四方沙門皆來雲集

dağ (yolunda) 25 gün ilerlediler ve Chieh-ch'a (Ladak havalisi) (L) Memleketi'ne vardılar. (Orada) Hui Ching ve beraberindekilerle buluştular. O esnada bu memleketin hükümdarı p'an-che-yüeh-shih (pañca-vârşika veya pañca-parişad) [19] yapıyordu. P'an-che-yüeh-shih,

Çin dilinde "Beş Yıllık Büyük Toplanma" demektir. Toplanma vaktinde dört bir yandan şramanalar çağırılmıştı. Hepsi bulutların gelmesi gibi bir araya toplandılar.

31:

山寒不生餘穀唯熟麥耳衆僧受歲已其晨輒霜故其王每

(Memleket) dağlık ve soğuktu. Herhangi bir tahıl yoktu. Sadece buğday yetiştirildi. Toplanan keşişler yıllıklarını aldıklarında artık sabahları daima kırağı çalardı. Bu yüzden bu hükümdar her

32:

請衆僧令麥熟然後受歲其國中有佛唾壺以石作

keşişleri çağırıp topladığında çıkmış buğdaydan emrederdi. Sonra (keşişler) yıllıklarını alırlardı. Bu memlekette Buda'nın tükürük hokkası vardı, taştan yapılmıştı

33:

之色似佛鉢又有佛一齒

bu. Rengi Buda'nın çanağının rengindeydi. Yine bir Buda dişi vardı.

34-35:

其國中入爲佛齒起塔有千餘僧徒盡小乘學自山以東俗人被服

Bu memlekette halk Buda'nın dişi (üzerine) kule (stupa) dikmişti. Bin küsur keşiş şakirt vardı. Hepsi Küçük Araba (Hīnayāna) (Mezhebi'ne bağlıydılar). Dağdan doğruya (doğru) sıradan insanların (üzerlerine) örttükleri elbise

36:

類粗與秦土同亦以氈褐爲異沙門法用

kaba türdü, Ch'in (Çin) topraklarındakiyle aynıydı; fakat keçe ve kaba kumaşa gelince farklıydı. Sha-man (şramana)'ların dinî tatbikleri

37:

轉勝不可具記其國當葱嶺之中自葱嶺已前草木果實皆異唯竹及安石榴甘蔗三物與漢地同耳從此西行向北天竺

üst düzeydedir ve tafsilatlı olarak kaydetmek imkânsızdı. Bu memleket tam Ts'ung-ling (Pamir)'in ortasındaydı. Ts'ung-ling (Pamir)'den sonra otlar, ağaçlar, meyvelerin hepsi farklıydı. Sadece bambu ile nar ve şeker kamışı Han (Çin) topraklarındakilerle aynıydı. Buradan batıya ilerlendiğinde varılırdı kuzey T'ien-chu (Hindistan)

38:

國在道一月得度葱嶺葱

memleketinin. Yolda bir ay geçirdi ve Ts'ung-ling (Pamir) geçildi. Tsung-

39-40:

嶺山冬夏有雪又有毒龍若失其意則吐毒風雨雪飛沙礫石遇此難者萬無一全彼土

ling (Pamir) Dağları'nda kışın ve yazın kar bulunurdu. Yine zehirli bir ejderha vardı. Eğer onun niyeti unutulursa, (o) zehrini tükürüp estirir. Yağmur ve kar (yağar) ve kum, çakıl taşları uçardı. Bu felaketle karşılaşan on bin kişiden biri (bile) kurtulamazdı. Bu toprağın

41-42:

人即名爲雪山也度嶺已到北天竺

halkı (bu dağa) Karlı Dağ adını verirlerdi. Dağı geçtikten sonra kuzey T'ien-chu (Hindistan)'ya gelirdi.

Açıklamalar

[1] V. yüzyılın başındaki Ch'ang-an, bugünkü Xi-an Şehri'nin kuzeybatısıydı.

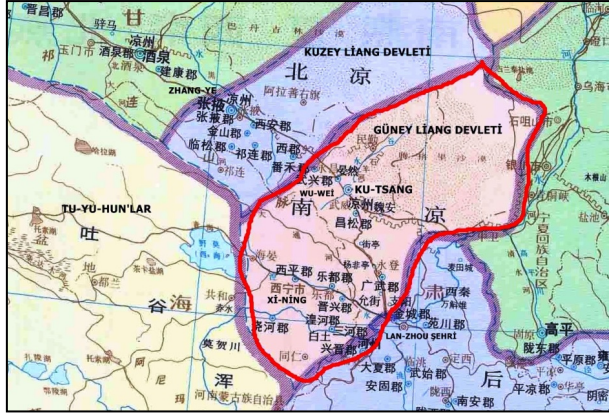
[2] Keşiş Vinaya-piṭaka, Sūtra-piṭaka ve Abhidharmapiṭaka olmak üzere Tripiṭaka denen külliyattan ilkinin eksikliği üzerine yola çıkmıştır.

[3] Bugünkü Shanxi'nin Long İlçesi'nin kuzeybatısında, Gansu'nun Qing-shui İlçesi'nin kuzeydoğusundaki Lung Dağı'dır [Jiao-zhu 1986: 3].

[4] Çin tarihinde "16 Ülke" denen devirde Batı Ch'in Devleti'nin başında olan Ch'ih-fu Ch'ien-kuei'yin payitahtıdır. Bugünkü Gansu'da Lan-zhou Şehri'nin batı taraflarıdır [Jiao-zhu age: 4].

[5] Bu Buda dinindeki huzur ikâmetidir. Budizm'de Varşa, Varşās veya Varşāsvasāna denen bu hal Hindistan'ın üç aylık yağmur mevsiminde ve bazen de karakışta bir inziva hâlidir. Toharistan'da inziva kışın XII. ayın ortalarından III. ayın ortalarına kadar; Hindistan'da ise V. ayın ortalarından VIII. aya kadar veya VI. aydan IX. aya kadar sürer. İnanışa göre yağmurlar esnasında böceklerle zarar vermeden hareket etmek mümkün olmadığı için böyle bir hâl zarurî olmuştur [Soothill 1987: 21].

[6] Çin tarihinde "16 Ülke" denen devirde Güney Liang Devleti'nin payitahtıydı. Güney Liang Devleti, Hsien-pe'i'ler tarafından kurulmuştu. Devletin kurucu sülalesi Tufa, Çin'de Kuzey Wei Devleti'ni kuran Tabgaç Türkleriyle akrabaydı. Bu devletin son hükümdarı Ju-t'an 儁 壇 (365-415) idi [Vhün-ch'iu 1937: 54]. Fa Hsien'in Ju-t'an'ın başında olduğu Güney Liang Devleti'nin topraklarından geçtiği için buraya "Ju-t'an Memleketi" demiştir. Güney Liang Devleti'nin sınırları doğuda bugünkü Lan-zhou Şehri'nin hemen batısından başlıyor, batıda bugünkü Yong-chang 永昌 topraklarına kadar uzanıyordu. Bu devletin payitahtı ise Hunların Ku-tsang 姑 臧 veya Kai-zang 盖 臧 dedikleri bugünkü Wu-wei 武威 İlçesi havalisidir. Güney Liang Devleti'nin sınırları şöyleydi [Di-tu-ji 1982: 15-16]:

Harita I: Güney Liang Devleti'nin Sınırları

Böylece seyyahın Lan-zhou'dan itibaren "Kansu Koridoru" denen yola girip kuzeybatıya doğru ilerlediği anlaşılmaktadır.

[7] Bu dağın Xi-ning'in kuzeyindeki dağlık yer olduğu söylenece [Jiao-zhu age: 5] de Kansu koridorundan ilerleyen birinin önce batıdaki dağlık araziye girip sonra kuzeydeki Chang-yeh'e ilerlemesi gayri tabiidir. Bu dağın adı Wei Shu, Liang Shu, Chin Shu gibi devre dâir hiçbir kaynaktan geçmemektedir. En makûl olanı seyyahın aştığı dağlık araziye Wu-wei ile Chang-yeh arasındaki yol üzerinde bir yerlerde aramaktır.

[8] Bugünkü Zhang-ye İlçesi'dir.

[9] Tun-huang, Kansu eyaletindedir. Çin İmparatoru Wu'nun yüan-ting saltanat devresinin 6. yılında (M.Ö. 111) kurulmuştur [Da-ci-dian 1979: 75]. Rafe de Crespigny'ye fikrinde Shih Chi'ye göre Ch'in 秦 İmparatorluğu'nun (M.Ö. 221-M.Ö. 206) Çin Seddi şimdiki Lan-chou 蘭州 Eyaleti'nin güneyindeki T'ao 洮 ırmağı vadisindeki Lin-t'ao 臨 洮'da inşa edilmeye başlanmıştı. Ardından Lan-chou'nun kuzeyine ve Ordos'un kuzey doğu dirseğine uzatılmıştı. Han devletinin Sarı Irmağı geçerek askerî ve siyasî bir varlık göstermesi ve He-hsi yani "ırmağın batısı" komutanlıklarını kurması İmparator Wu'nun tahtta olduğu M.Ö. 100 civarına kadar gerçekleşmemişti. Chiu-ch'üan 酒泉, Chang-yeh 張掖 ve Tun-huang 敦煌 muhtemelen M.Ö. 104 ve müteakip yıllarda kurulmuştu, Wu-wei 武威 ve Chin-ch'eng 金城 ise yarım yüzyıl sonra kurulmuştu. Sonraki Han devrinde (25-220) Wu-wei, Chang-yeh, Chiu-ch'uan ve Tun-huang komutanlıklarının nüfuz sahası bugünkü Kansu koridoru boyunca güney doğudan kuzey batıya uzatılmıştı. Güney batıda buralar Ch'i-lien dağları 祁連山 (veya Nan-shan 南山 "Güney dağları") ve şimdiki Ch'ing-hai 青海 (Kök Nor)'ın dağlık bölgeleriyle çevriliyordu [Crespigny 1984: 26].

[10] 400 yılında Çinli Li Gao, Batı Liang Devleti'ni kurmuş ve 405 yılında Jiu-quan'a taşınana kadar Dun-huang'ı payitaht yapmıştı [Shu, 1997: 2202]. Dun-huang'da bu şahsın himayesini gören seyyah, siyasî hiçbir meseleye değinmediği için tam bu devletin kuruluşuna denk gelmesine rağmen hiçbir malûmat vermemektedir.

[11] Kum Deryası, bugünkü Dun-huang'tan Çakılık'a giderken geçilen çöldür. Bu çöl San Kuo Chih'in aktardığı kayıp olan Wei-lüeh'in "Batı Jung'ları" bölümünde Lung-tui ("Ejderha Kumulları") adıyla geçmektedir. Burası geçiliğ eski Lou-lan topraklarına (Çakılık) varılırdı [Chih 1997: 858-863].

[12] Shan-shan 鄯善 ilgili Han Shu'da şu bilgiler vardır: "Shan-shan 鄯善 ülkesinin asıl adı Lou-lan 樓蘭'dır, başkenti Yü-ni 扞泥'dir. Yang Geçidi 陽關'ne 1.600, Ch'ang-an'a 6.100 li uzaklıktadır. Hane 1570, nüfus 14100'dür, savaşabilen 2912 asker çıkartırlar. Shan-kuo 山國'ya doğru gidildiğinde 1.300, kuzey batı yönündeki Ch'e-shih 車師 (Turfan)'a doğru gidildiğinde ise 1.890 li yol alınır" [Shu 1997: 3875-76]. Shan-shan'ın yeri konusunda iki görüş olduğu bilinmektedir: Birincisi, Lob Nor'un güney batısında, şimdiki Çakılık veya Çarkılık چارقلق vahasıdır [Di-ming 1980: 19]; ikinci görüş ise bu yerin Lob Nor'un kuzey batısındaki Lou-lan harabeleri civarında olduğu yönündedir [Tai-shan 1998: 201].

[13] Wu-i, bugünkü Karaşar (Karaşehir) topraklarındaydı. Çin kaynaklarında umumiyetle Yen-ch'i 焉耆 olarak kaydedilen bugünkü Karaşar veya Karaşehir, VII. yüzyılda Rahip Hsüan Tsang tarafından A-ch'i-ni olarak kaydedilmiştir [Jiao-zhu 1985: 48] ki bunun Sanskritçe "ateş" anlamına gelen Agni Agnideśa kelimesinin [Kaya 2006: 31] Çinçeye çevriyazımı olduğu söylenmektedir¹. Adın Kuça dilinde "uç, son" anlamına gelen "äke"den gelme olduğu söylenmektedir [Henning 1938: 570]. Stein bazı bakımlardan Karaşar'ın Tarım havzasını

¹ Bu konudaki tartışmalar için bk. [Bailey 1985: 1-2; Pulleyblank 1963: 99 ve 123].

oluşturan bölgeler arasında biricik konuma sâhip olarak kuzeydoğudan büyük düzlüğe bitişik vaziyette doğudan batıya uzanan Tarım havzasından ayrı kendi başına bir havza olduğunu ve Tanrı dağları silsilesinde Turfan düzlüğünün batı ucundan Yulduz yaylasına uzandığını söylemiştir [Stein 1921: 1178-79]. IX-XII. yüzyılda Ark adıyla bilinen Karaşar'ın adını [Pelliot: 128] Mirza Haydar Duğlat XVI. yüzyılda Çalış olarak vermekte [Duğlat 2006: 167], Mangalay Suyah eyaleti içinde göstermekte ve şöyle demektedir: "Mangalah Suyah, Aftâb Ru veya "gün yüzlü"nün karşılığıdır". Esere konan çevirmen haşiyesinde ise "mangalay", "ön, önde, ileride" ve "suyah" ise "gün, güneş" olarak İngilizceye tercüme edilmiştir [Duğlat 2006: 167]. Bu adın Yen-ch'i adının asıl manası ve daha sonra Rahip Hsüan Tsang tarafından verilen adın anlamıyla (ateş) örtüştüğü kabul edilmelidir.

[14] Milâttan önceki devirlerden beri Ön Ch'e-shih (Turfan) Devleti'nin topraklarında yer alan ve Kao-ch'ang 高昌 adıyla geçen bu yer Turfan Uygurları devrinde İdikut Şehri olarak adlandırılmıştır. Bugünkü Turfan'da Karahoca kadim şehri havalisindedir.

[15] Han Shu'da bu yerle ilgili şu bilgiler bulunmaktadır: "Yü-ti'en ülkesinin payitahtı Hsi-ch'eng'dir (Hsi-ch'eng 西城, "batı şehri" demektir. Şimdiki Hoten şehrinin 10 kilometre batısındaki eski Yotkan şehridir. Gök-Türkler devrinde buraya Hsi-shan-ch'eng 西山城 yani "batı dağları şehri" denilmiştir [Chavannes 1907: 171]), Ch'ang-an'a uzaklığı 9.670 li'dir. Hane 3.300, nüfus 19.300, savaşabilen asker sayısı 2.400'dür. Güneyde Ch'o-ch'iang, kuzeyde Ku-mo (Aksu) ile komşudur. Yü-ti'en'in batısında, ırmakların hepsi batıya akar ve Batı Denizi'ne dökülür. Onun doğusunda, ırmaklar doğuya akar, Yen-tse (Lop Nor)'ya ve Sarı Irmak'ın doğduğu yere dökülür. Buradan çok yeşim taşı çıkar. Batıdaki P'i-shan (Guma)'a uzaklığı 380 li'dir" [Shu age: 3381]. Sung Yün'ün seyahatini yaptığı döneme âit Wei Shu'daki kayıtlara göre Yü-ti'en (Hoten), Ch'ieh-mo (Çerçen)'nun kuzeybatısındadır. Ts'ung-ling (Pamir)'in 200 küsur li kuzeyindedir. Doğudaki Shan-shan (Çakılık)'a 1.500 li, güneyindeki Nü ("Kadınlar") Devleti'ne 2.000 li, batıdaki Chu-chü-po'ya 1.000 li, kuzeydeki Kuei-tzu (Kuça)'ya 1.400 li ve Tai'ya 9.800 li mesafededir. Yüz ölçümü 1.000 li'dir. Payitahtı 8 ila 9 li yüzölçümündedir. Bu memlekette beş büyük ve onlarca küçük şehir vardır. Onların ceza hukukunda adam öldüren öldürülür. Diğer suçlar ise ağırlığı nispetinde cezalandırılır. Ürettikleri mallar dışında diğer tüm örf ve âdetleri Kuei-tzu (Kuça) halkınıninki ile esasen aynıdır. Tam olarak Budizm'e inanırlar [Shu 1997: 2262]. Bununla beraber Gök-Türkler devrinde Hoten kültüründe bazı değişmelerin olduğu göze çarpmaktadır. Buna göre Hotenlilerin hükümdarı renkli ipekten başlık ve yine Hun soylularının taktığı [Eberhard 1942: 136] altından fare şeklinde başlık takarlardı. Kadınlar başlarına altın çiçek takarlardı. Halkın hükümdarın saçını görmemesi gerekirdi, eğer bu olursa o yıl mutlaka müşkülât çıkacağına inanılırdı. Burada yağmur çok yağardı ve toprak sulaktı. Arazi taşlı ve kumlu. Hava ılımandı. Toprak verimli ve bereketliydi. Pirinç, buğday, üzüm bol yetişirdi. Burada içinden yeşimtaşı çıkan ırmak vardı, buna "Yeşimtaşı Irmağı" denirdi. Halk bakır işlemede ustaydı. Halkın yaşadığı şehre "Hsi-shan" ("Batı Dağı") denirdi. Evler, binalar, pazarlar, kuyular, kavunlar, meyve-sebzeler Çin'dekilerle aynıydı. Hükümdarın yaşadığı yer kırmızıya boyanırdı. Buradaki insanlar çok saygılıydı, birbirlerini gördüklerinde bir dizlerini toprağa vurarak selamlarlardı. Yazı yazarken ağaç kamış ve mühür basarken yeşimtaşı kullanırlardı. Mektup alan alnına koyar ve ondan sonra açardı. Kao-ch'ang (Turfan)'dan batıda olan insanlar esasen çukur gözlü ve çıkık burunluydular. Sadece bu ülke insanı hu'lara (Hunlara ya da Çinli olmayanlara) benzemezdi [T'ien 2003: 5225]. Halk Gök Tanrı'ya tapar ve Buda'yı da benimserdi. Bir parça ağaçla dişlerini fırçalarlardı. Hoten halkı şarkı söylemeyi ve raks etmeyi severdi. Örme ve dokumacılıkta maharetlidirler. İpek böceği yetiştirir ve ipek yaparlardı [Shu 2003: 6235].

[16] Bugünkü Kaşmir'in doğu kısmındaki Ladak topraklarıdır.

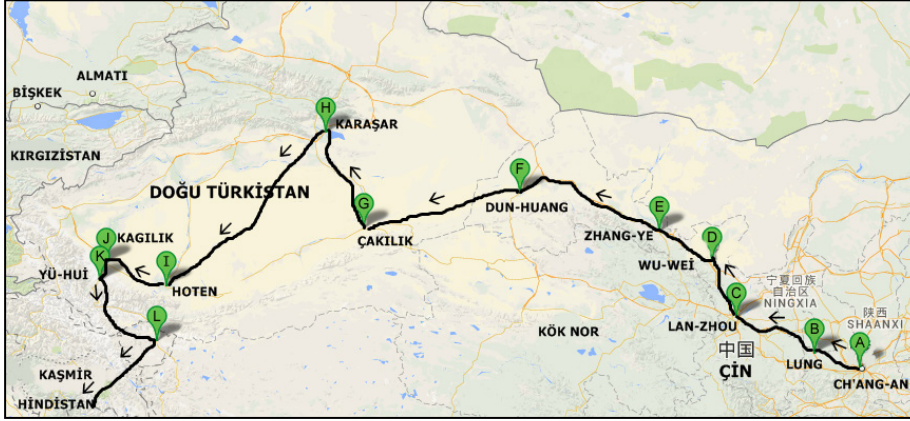
[17] Bugünkü Kargalık veya Kagılık topraklarıdır. Miladın başlarında Yü-t'ien (Hoten)'den çıkıp Pi-shan (Guma) geçilirse Hsi-yeh (Kargalık), Tzu-he ve Te-jo'ya varılırdı. Hsi-yeh (Kargalık) ülkesinin bir diğer adı P'iao-sha ("Kum Deryası" veya "Yüzen Kum") idi. Lo-yang'a uzaklığı 14.400 li idi. 2.500 hane bulunmakta, nüfus ise 10.000'den fazlaydı. Savaş durumunda kılıç kuşanabilecek 3.000 küsur asker çıkarırlardı. Ülke halkı topraklarında çıkan zehirli beyaz otları kaynatıp ilaç yapar ve okların ucuna sürerdi ki ok kime değse o ölürdü. Han Shu'da Hsi-yeh (Kargalık) ve Tzu-he tek bir ülke olarak kaydedilmiştir. I. yüzyılın sonlarında ise her birinin ayrı beyi vardı [Han Shu 1997: 2917]. Hsi-yeh, Kargalık'a tekabül etmektedir. Chavannes'a göre Han Shu'nun yazarı Tzu-he'yi Hsi-yeh ile karıştırmıştır [Chavannes 1903: 123]. Gerçekten de Hsin T'ang Shu'da şu kayıt yer almaktadır: "Chu-chü-po, Chu-chü-p'an olarak da adlandırılır, Han devrindeki Tzu-he ülkesidir" [T'ang Shu 1997: 6224]. Aynı kaynağa göre bu devlet Hsi-yeh, P'u-li, I-nai ve Te-jo ülkelerinin topraklarını ilhak etmiştir. Stein önceleri Chavannes'e uyarak Chu-chü-po veya Chu-chü-p'an'ı Kargalık ile özdeşleştirirken [Stein 1907: 89] daha sonraları fikir değiştirerek şöyle demiştir [Stein 1921: 86]: "Hsi-yeh krallığı hakkında Lu-sha ("Yüzen Kum") adını da taşıdığı ifade edilmekte ve (Ch'ien) Han Shu, Tzu-he'dan ayrı bir hükümdarı sâhip olduğundan bahisle Hsi-yeh ve Tzu-he'nin yanlış bir biçimde aynı olduğunu söylenmektedir. Tzu-he hükümdarı, Shu-le (Kaşgar)'dan bin li uzaklıktaki Hu-chien Vadisinde oturmaktaydı. Hem mesafe hem de konum itibarı ile dar bir vadideki dağ eteklerinde olan Kargalık'ın güney vahasındaki şu ya da bu nokta Tzu-he'nin başkenti olarak görülmektedir. Bu konumu kabul etmek bizi zorunlu olarak Hsi-yeh ile Kargalık'ın aynı yer olduğu neticesine vardırıır". Stein görüşünde haklıdır. Hulsewé ve Loewe ise Chavannes'ı [Chavannes 1905: 174] takip ederek sadece Yularik ile özdeş olabileceğini belirtmişlerdir [Hulsewé ve Loewe 1979: 100-101]. Chavannes Han Shu, Wei Shu ve T'ang Shu'dan yaptığı tercümelemlerde Hsi-yeh ve Tzu-he'yi Yularik ve Kökyar ile özdeşleştirmektedir. Han devrinden sonra T'ang Shu'dan görebileceğimiz gibi Tzu-he, Chu-chü-po (Kargalık)'nun merkezidir; yine aynı kaynağa göre Tzu-he (Kökyar) çevresindeki Yularik, Sarigöl, Taşkurgan ve Kargalık gibi tüm komşu toprakları ilhak etmiştir.

[18] Yü-hui Memleketi 於麴國, bugünkü Kargalık'ın güneybatısında uzanan Koramat Dağ ağzının güneybatısında, Yarkend Irmağı'nın orta akımlarında bir yerdi [Jiao-zhu age: 20].

[19] P'an-che-yüeh-shih 般遮越師: Pañca-vārşika veya pañca-pariśad. Budizm'de günahların itirafı, ahlakın ve disiplinin telkini ve hayrı işlenmesi üzerine beş yılda bir toplanmadır [Soothill age: 339].

Sonuç

Fa Hsien, V. yüzyılın başlarında Hindistan'a yaptığı hac yolculuğunda Türkistan sahasını gözleriyle görmüştür. Müşahedeleri Türk tarihi, tarihî coğrafyası ve kültürü için çok mühimdir. Seyyahın bölgede bulunduğu zamanlar Türkistan'a dâir Çin kaynakları açısından fakir bir devirdir ve bu durum seyahatnâmeyi daha da mühim kılmaktadır. Birebir tercümemiz, izahlarımız ve mukayeselerimizle Türkistan sahasına dâir bir ana kaynağı mümkün olduğunca aslına uygun olarak ilim âlemine kazandırmaya gayret ettik.

Harita II: Seyyahın Türkistan'da Güzergâhı

KAYNAKÇA

- BAILEY H. W. [1985]. *Indo-Scythian Studies Being Khotanese Texts*, C. VII, Cambridge.
- BEAL Samuel [1869]. *Fah-Hian and Sung-Yun Buddhist Pilgrims, from China to India*, London.
- ___ [1888]. *Si-Yu-Ki Buddhist Records of the Western World*, London.
- CHAVANNES E. [1903]. *Documents sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, St. Pétersbourg.
- ___ [1905]. "Les Pays d'occident d'après le Wei lio", *Toung Pao*, C. II, Nu: 6.
- ___ [1907]. "Les pays d'Occident d'après le "Heou Han chou" ", *Toung Pao*, II/8.
- Crespigny Rafe de [1984]. *Northern Frontier, the Policies and Strategy of the Later Han Empire*, Canberra.
- ÇAKAN Varis [2009]. *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*, Ankara.
- Da-tang Xi-yu-ji Jiao-zhu*, Haz., Ji Xian-lin, Zhong-hua-shu-ju Yay., Beijing, 1985.
- DEEG, Max [2004]. *Das Gaoseng-Faxian-zhuan als religionsgeschichtliche Quelle: mit Übersetzung der Texte*, Wiesbaden.
- EBERHARD W. [1942]. "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, 1, İstanbul.
- Han Shu*, Beijing, 1997.
- Fa Xian Chuan Jiao-zhu*, Haz., Zhang Xun, Shanghai, 1986.
- GILES Herbert A. [1877]. *Record of the Buddhistic Kingdoms*, London.
- HENNING, W. B. [1938]. "Argi and Tokharians", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, C. IX, Nu: 3.
- Hsin T'ang Shu*, Beijing, 2003.
- HULSEWÉ A. F. P.- M. A. N. LOEWE [1979]. *China in Central Asia: The Early Stage 125 BC-AD 23*, Leiden.
- KAYA Korhan [2006]. *Sanskrit-Türkçe Sözlük*, Ankara.
- LEGGÉ James [1886]. *A Record of Buddhistic Kingdoms; being an account by the Chinese monk Fa-Hien of his travels in India and Ceylon, A.D. 399-414*, Oxford.

- Li Rongxi [2002]. "The Journey of the Eminent Monk Faxian", *Lives of Great Monks and Nuns*, California.
- Mirza Haydar Duğlat [2006]. *Tarih-i Residî*, İng. Çev., E. Denison Ross, Türk. Çev., Osman Karatay, İstanbul, Selenge Yay.
- PELLIOT, P., "Note sur les Anciens noms de Kuča, d'Aqsu et d'Uč-Turfan", *T'oung Pao*, XXIII, Nu: 2.
- PULLEYBLANK, E. G. [1963]. "The Consonantal System of Old Chinese", *Asia Major*, C. 9.
- RÉMUSAT A. [1836], *Foé Koué Ki, ou Relations des royaumes bouddhiques: voyage dans la Tartarie, dans l'Afghanistan et dans l'Inde, exécuté, à la fin du IVe siècle, par Chy Fa Hian*, Paris.
- San Kuo Chih*, Beijing, 1997.
- Shih-liu-Kuo Chün-ch'iu*, Shang-wu Yay., Shang-hai, 1937.
- SOOTHILI W. E. [1987]. *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*, Delhi.
- STEIN A, [1907]. *Ancient Khotan*, C. I, Oxford.
- ___ [1921]. *Serindia: Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China*, C. III, Oxford.
- Taishō Shinshū Daizōkyō*, Tokyo, 1922-1933.
- Tung T'ien*, Beijing, 2003.
- Wei Shu*, Beijing, 1997.
- Xi-yu Di-ming* 西域地名, Ed., Ping Cheng-jun, Beijing, 1980.
- YILDIRIM Kürşat [2010], *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul.
- ___ [2012]. "Başlangıcından II. Yüzyılın Ortalarına Kadar Doğu Türkistan Çin Münâsebetlerine Genel Bir Bakış", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, II/1, s. 123-156.
- ___ [2012]. "Doğu Türkistan ve İlk Sâkinleri", *Türk Dünyası İncelemeleri*, XII/1, s. 195-214.
- ___ [2013]. *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, Ötüken Yay., İstanbul.
- ___ [2013]. "Barbarlık Mefhumu ve Eski Türkler", *Bir Fikir Hareketinin Yüz Yılı: Türk Ocakları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İstanbul, s. 244-264.
- ___ [2013]. "Doğu Türkistan'da Erken Saka Kültür Çevresi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Turan Yazgan'a Armağan Üçlemesi 1*, 206, s. 469-478.
- ___ [2013]. "Yen T'ieh Lun'da Bir Tartışma (I) Çin Genişlemeli Mi? (M.Ö. 81)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 204, s. 189-200.
- ___ [2013]. "Ch'in-Ting Hsi-yü Tung-wen-chih 欽定西域同文志 With Regard To Place Names Of Eastern Turkestan", *International Journal of Central Asian Studies*, 17, Seoul, s. 37-56.
- ___ [2014]. "Kaybolanların İzinde Doğu İpek Yolu Seyahati I: Luoyang", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 325, Ocak, s. 40-45.
- ___ [2014]. "Kaybolanların İzinde Doğu İpek Yolu Seyahati II: Şian", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 326, Şubat, s. 36-42.
- ___ [2014]. "Kaybolanların İzinde Doğu İpek Yolu Seyahati III: Dunhuang", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 327, Mart 2014, s. 38-43.
- ___ [2014]. "Kaybolanların İzinde Doğu İpek Yolu Seyahati IV: Kçumul-1", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 328, Nisan, s. 41-47.
- ___ [2014]. "Kaybolanların İzinde Doğu İpek Yolu Seyahati V: Kçumul-2", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 329, Mayıs, s. 39-42.
- ___ [2014]. "Kaybolanların İzinde Doğu İpek Yolu Seyahati VII: Turfan-1", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 331, Temmuz, s. 39-44.
- ___ [2014]. "Kaybolanların İzinde Doğu İpek Yolu Seyahati VIII: Turfan-2", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 332, Ağustos, s. 41-46.

- 📖 ____ [2014]. "Kaybolanların İzinde Doğu İpek Yolu Seyahati IX: Kuça", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 333, Eylül, s. 41-46.
- 📖 ____ [2014]. "Kaybolanların İzinde Doğu İpek Yolu Seyahati X: Kaşgar", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi* 334, Ekim, s. 41-46.
- 📖 ____ [2014]. "Kaybolanların İzinde Doğu İpek Yolu Seyahati XI: Yarkend ve Hoten", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 335, Kasım, s. 35-40.
- 📖 ____ [2014]. "Kaybolanların İzinde Doğu İpek Yolu Seyahati XII: Çerçen", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 336, Aralık, s. 35-40.
- 📖 ____ [2014]. "Kaybolanların İzinde Doğu İpek Yolu Seyahati XIII: Çakılık ve Miran", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 337, Ocak, s. 35-40.
- 📖 Yu Tai-shan [1998]. "A Study of Saka History", *Sino-Platonic Papers*, 80, July.
- 📖 *Zhong-guo Li-shi Di-tu-ji*, IV, Beijing, 1982.
- 📖 *Zhong-guo Li-shi Di-ming Da-ci-dian* 中国历史地名大辞典, Ed., Wei Song-shan, Guangdong, 1995.